

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 6 מאי 2016

ניתן לקריאה באתר המכללה:
<http://www.dyellin.ac.il>

**על בית הספר לבנות "רוחמה" ועל מנהלו,
פרופ' שרגא פייבל מלצר**

יפה ישראלי

על בית הספר לבנות "רוחמה" ועל מנהלו, הפרופ' שרגא פייבל מלצר

יפה ישראלי

תקציר

בשנת תרפ"ו (1926) הוקמה בשכונת "רוחמה" שלוחה של "תלמוד תורה לבנות" אשר היה "בית הספר העברי לבנות הראשון בירושלים על יסוד הדת והמסורת" מייסודה של חנה שפיצר. שלוחה זו, אשר נקראה "תלמוד תורה לבנות א'", עברה לחסות תנועת "המזרחי" ולפיקוחה. "המזרחי" מינתה את פרופ' שרגא פייבל מלצר, מראשי הפעילים של תנועת "הפעל המזרחי" בירושלים, למנהל השלוחה, ושמה הוסב לשם "בית הספר לבנות רוחמה", כשמה של השכונה. בבית ספר הממלכתי-דתי-לאומי לבנות "רוחמה" למדו התלמידות שמונה שנים, מכיתה א' עד כיתה ח'. תכנית הלימודים, כמו גם הפעילות החינוכית הבלתי פורמלית בבית הספר, דגלו בשילוב של חינוך תורני, חינוך מודרני וחינוך לאומי. הנהלת בית הספר וצוות המורות והמורים קיימו בהתמדה בבית ספר, כינוסים בעלי צביון מיוחד, והם היו הפנינה בכותר עבודתם החינוכית. הכינוסים היו בשעות הלימודים האחרונות בכל יום שישי, בראשי חודשים, בערבי חגים ובימי זיכרון בהשתתפות תלמידות הכיתות הגבוהות של בית הספר, תלמידות הכיתות ה'-ח', וצוות ההנהלה וההוראה בבית הספר. הכינוס הראשון התקיים בערב חג השבועות תרצ"ח (1938), ומאז נחוג שנה-שנה בערב חג זה "יום הולדת הכינוסים". כינוסים אלה נעשו מרכזיים בחיי בית הספר. במרכז כל כינוס עמדה בדרך כלל שיחה על פרשת השבוע או הפטרתה מאת המנהל, בשילוב מדרשי חז"ל. בלבותיהן של מאות מורות, מחנכות ואימהות לעתיד נטעו השיחות האלה את האהבה הרבה הראשונה לספר הספרים.

תאריכים: שרגא פייבל מלצר, המזרחי, בתי ספר, חינוך.

פתיחה

בשנת תרע"ח (1918) ייסדה חנה שפיצר, מבנות היישוב הישן, "תלמוד תורה לבנות" אשר היה "בית הספר העברי לבנות הראשון בירושלים על יסוד הדת והמסורת". בבית הספר למדו תלמידות מהמשפחות "הכי חרדיות בירושלים" תפילה, עברית, חשבון ומלאכת יד. בקיץ תרע"ח (1918) למדו בו קרוב ל-300 תלמידות. מספר התלמידות בבית הספר הלך ועלה, ולכן בשנת תרפ"ו (1926) הקימה שפיצר שלוחה של מוסד זה בשם "תלמוד תורה לבנות א'" בשכונת "רוחמה", וניהלה הן את בית ספרה והן את השלוחה שלו. (אלבוים-דרור, תש"ן: 235-237; וייסמן, תשס"ב). בשנת תרצ"א (1931) עברה השלוחה לחסותו של "המזרחי" ולפיקוחו, והייתה לבית הספר הממלכתי-הדתי לבנות "רוחמה" עד לסגירת מוסד זה בשנות השמונים של המאה העשרים.¹ שנות קיומו של בית הספר "רוחמה" מתפרשות על פני שתי תקופות חשובות בתולדות הארץ – תקופת המנדט הבריטי והתקופה שלאחר קום המדינה.² צוות המורות והמורים בבית הספר, בראשותו של המנהל, פרופ' שרגא פייבל מלצר, לימד בבית הספר על פי תכנית הלימודים לבתי ספר לבנות של "המזרחי" וגם קיים בבית הספר כינוסים בעלי צביון מיוחד, שהיו הפנינה בכותר עבודתו החינוכית.

מטרות המאמר שלפנינו הן תיאור קורותיו של בית הספר "רוחמה" והצגת "הכינוסים" בבית ספר זה כמתודה חינוכית. המידע על מנהל בית הספר "רוחמה", פרופ' שרגא פייבל מלצר שבמאמר זה, לקוח ממאמרים שנכתבו עליו וממקורות

1 בארכיון עיריית ירושלים נמצא מכתב שכתב פרופ' מלצר למנהלת "תלמוד תורה לבנות", הגב' חנה שפיצר, ביום כ"ח אדר ב' תש"ג (4 באפריל 1943) ביום חגה – מלאת חצי יובל לבית ספרה. וכך כתב: "בית הספר 'רוחמה' אשר צמח וגדל מסניף של ת"ת לבנות א' קרוב קרבת משפחה לבעלי החג".

2 מאמר זה הוא הרחבה של הרצאתי על "הכינוסים בבית ספר לבנות מזרחי 'רוחמה' בירושלים", ב"כנס מחקרי לרגל מלאת 160 שנה לביה"ס אוולינה דה רוטשילד" אשר התקיים ביד יצחק בן צבי בשנת 2014 בחסות יד יצחק בן צבי, האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת תל אביב.

ראשוניים: ארכיונו הפרטי של פרופ' מלצר הנמצא בארכיון עיריית ירושלים ושיחה עם הגב' אסתר גולדנברג, ידית המשפחה, עליו ועל משפחת מלצר.³ המידע על בית הספר "רוחמה" שבמאמר זה, לקוח גם כן ממקורות ראשוניים: הפרק "בית ספר רוחמה" מתוך ספרה האוטוביוגרפי של הגב' זהבה בזק, בוגרת בית הספר "רוחמה" בשנים תש"ב-תש"ט (1942-1949), ושמו "חיים בירושלים" (בזק, תשס"ה),⁴ ארכיונו הפרטי של פרופ' מלצר וארכיונו של בית ספר "רוחמה" הנמצאים בארכיון עיריית ירושלים⁵ ובהם שמורים מכתבים להנהלת בית הספר, מצבת מורים ותלמידים, מחברות וחיבורים של תלמידות בית הספר, ירחוני כיתות ח' "עלוננו", עלוני "אורות רוחמה" אשר יצאו לאור בשנים תשכ"ה-תשכ"ט (1968-1965). נוסף על אלה, המאמר נסמך על ידע אישי, שכן שתי אחיותי ואני בוגרות בית הספר "רוחמה".

הקמת שכונת "רוחמה" בירושלים

שכונת "רוחמה" בירושלים היא השכונה החדשה הראשונה שהוקמה בתקופת המנדט הבריטי. היא שוכנת במרחב שבין השכונות העות'מניות הוותיקות – "זיכרון משה", "אחוזה" ו"יגיע כפיים", לכיוון אזור "מחנה יהודה" הוותיק שנבנה גם הוא בתקופה העות'מנית. שם השכונה על פי הכתוב "...וְרַחֲמָתִי אֶת-לֹא רַחֲמָה וְאֶמְרָתִי לֹא-עֲמִי עֲמִי אֶתָּה וְהוּא יֹאמַר אֱלֹהֵי" (הושע ב, כה). אדמות "רוחמה" נרכשו כבר בשנת תרס"ח (1908) בידי אפרים כהן-רייס מברלין, איש חברת "עזרה" של יהודי גרמניה,⁶ כדי לבנות בית מדרש לרבנים. תכנית זו לא יצאה אל הפועל עקב מלחמת העולם הראשונה. בשנת תרפ"א (1921) מכר ישעיהו פרס, מנהל בית הספר "למל", את הקרקע, כדי לשלם פיצויים למורים שמקומות עבודתם נסגרו.⁷

תחילת הבנייה של שכונה זו החלה בשנת תרפ"ד (1924), והיא התפרשה משני צדי רחוב "דוד ילין": בדרום, מרחוב "פינס" עד רחוב "יהודית" (אז רחוב "רוחמה"), שחיבר את רחוב "דוד ילין" עם רחוב "יפו"; ובצפון, מרחוב "דוד ילין" עד רחוב "יוסף בן מתתיהו" (ובהמשך, עד רחוב "תחכמוני"). בקרב בוני הבתים בשכונת "רוחמה" היו רבים מבני המעמד הבינוני ומעלה, ובהם גם בני העדה הספרדית, בני עדות המזרח האחרות ובמיוחד בני העדה הבבלית (בן-אריה, 2011: 1629-1645).⁸

מבני בית הספר "רוחמה" בשכונת "רוחמה"

אחד הבתים הראשונים שנבנו בשכונה זו ברחוב "רוחמה"⁹ היה בשנת תרפ"ו (1926) למבנה "תלמוד תורה לבנות א" (וייסמן, תשס"ב). בשנת תרצ"א (1931) עבר מוסד זה לחסותו ולפיקוחו של "המזרחי" ונעשה לבית הספר הממלכתי-הדתי לבנות "רוחמה" עד לסגירת בית הספר בשנת תשכ"ח (1968).¹⁰

3 אני מודה לגב' אסתר גולדנברג על קריאת המאמר ועל הערותיה הבונות. אסתר גולדנברג, חוקרת הלשון העברית, מרצה באוניברסיטה העברית ועורכת לשון באקדמיה ללשון העברית, ידידה קרובה של הגב' אפרת בן מנחם, בת בתו של הרב איסר זלמן מלצר, הכירה את משפחת מלצר. בתה של אסתר נקראת אפרת לכבוד ידידתה. על סבה של אסתר, הרב יצחק רובינשטיין (תר"מ-תש"ה; 1880-1945), מראשוני תלמידיו של הגאון הרב איסר זלמן מלצר, ראו רוזנסון, תשע"א-תשע"ב.

4 אני מודה לגב' זהבה בזק, יו"ר ארגון "אמונה" אשר מסרה לי את ספרה "חיים בירושלים" כדי שאוכל להיעזר בו להכנת הרצאה על בית הספר "רוחמה" ולכתבת מאמר זה. זהבה בזק קשורה אל פרופ' מלצר, מנהלו של בית הספר "רוחמה", בקשרי משפחה: אמו של פרופ' מלצר, הייתה דודניתו של הרב הגאון צבי פסח פראנק (תרל"ג-תשכ"א, 1873-1960), סבה של זהבה בזק. על הרב פראנק ראו רוזנסון, תשע"ב.

5 בארכיון עיריית ירושלים שמור תומר ארכיוני על בית הספר "רוחמה" מהשנים 1960-1978 (הארכיון לא שלם).
6 על חברת "עזרה" ראו: רינות, תשל"ב.

7 ישעיהו פרס (תרל"ד-תשט"ו; 1874-1955), יליד ירושלים, חוקר ארץ ישראל נודע. היה חבר ב"לשכת בני ברית" בירושלים. הוא לימד בבית הספר "למל", ובראשית תקופת המנדט. עם חידוש הפעילות של בית הספר, אף נתמנה מטעם ההסתדרות הציונית למנהל בית הספר, שנעשה אז בית ספר לבנות. על שמו רחוב בשכונת "זיכרון משה".

8 כיום לא ניכר כל הבדל בין שכונת "רוחמה" לשכונת "מקור ברוך" הסמוכה לה, והיא "נבלעה" בתוכה.
9 רחוב "רוחמה", היה לימים לרחוב "יהודית" על שם יהודית מונטיפיורי, אשתו של הנדיב הידוע משה מונטיפיורי.

10 במבנה זה שכן "מכון שירת ישראל" אשר נוסד בשנת תרס"ה ובית הכנסת שירת ישראל. משנת 1960 שימש מבנה זה בשעות אחר הצהריים בית ספר לנערים בשם "תורת ירושלים" (ארכיון עיריית ירושלים). כיום יש בו בית ספר חרדי לבנות בשם "ירם משה".

הגב' זהבה בזק, בוגרת בית הספר "רוחמה" (למדה בשנים תש"ב-תש"ט (1942-1949), היטיבה לתאר את המבנה: מבנה בית הספר "רוחמה" בן שתי קומות היה. שלוש-ארבע מדרגות הובילו אל מרפסת מגודרת שנמשכה לאורך כל חזיתו. בקומה הראשונה שכנו הכיתות הנמוכות, א'-ד', סביב אולם מרכזי שהיה חדר פנימי, שממנו הסתעפו כיתות הלימוד, וחדרי המורות, המזכירות והמנהל, ואשר שימש מקום "הכינוס" הקבוע לתלמידות בית הספר מדי ערב שבת בשבתו. הכיתות הגבוהות שכנו בקומה ב', שם רב היה האור והאוויר. לרשות בית הספר לא עמדו אמצעי חימום כלשהם, ולכן חורף אחר חורף היו כולם מגיעים לבית הספר לבושים שכבות על גבי שכבות, כדי להגן על עצמם מעצמת הקור ששרה בין הכתלים. ידיהם היו מאדימות מאבעבועות חורף שפגעו בהם, ולפעמים גם בבהונות רגליהם. בבניין הסמוך לבית הספר שכן מטבח מאובזר וחדר אוכל צמוד, בו הוגשה מדי יום ארוחת צהריים מבושלת וחמה תמורת תשלום סמלי לתלמידות שנזקקו לכך. שמשית בית הספר צלצלה צלצולים עזים בפעמון יצוק בידה לפני תחילת השיעור ובסופו (בזק, תשס"ה: 248-260).

הגב' בזק תיארה בספרה תיאור חי ומושך, את הדרך אשר הובילה מביתה אל בית הספר "רוחמה" שהיה ממוקם בלב העיר, סמוך מאוד לשוק מחנה יהודה (בזק, תשס"ה):¹¹ עולה הייתה דרך רחוב בליליוס הצר והמתעגל סביב הבניין של קולנוע "אדיסון",¹² אשר ממולו שכן בית הספר הממלכתי לבנות "למל".¹³ משם הייתה צועדת לאורך רחוב "דוד ילין" וחולפת בדרכה על פני חנויות רבות ועל פני בתי המגורים שהיו כולם בתי אבן ירושלמית מסותתת ורדרדה, מסוגננים ומטופחים ומוקפים בגינות קטנות ובסוכות גפנים מוריקות המשתרגות סביב הכניסה לבתים. ברחוב זה שכנו בית ספר לבנים "מגן דוד" שרחש התפילה הלימוד והשינון של תלמידיו היה נשמע תמיד כמקהלה בלתי פוסקת, ובית הספר לבנות "בית יעקב". בפנייה שמאלה במעלה רחוב "רוחמה" שכן בית הספר "רוחמה". במרחק צעדים ספורים משם, על אם הדרך ברחוב יפו, בבניין מסוגנן בעל קומה אחת, שכנה משטרת "מחנה יהודה". בסמוך אליה שכנה הישיבה ותלמוד תורה "עץ חיים". מול "עץ חיים" שכנה לשכת הבריאות המנדטורית ומנגד שכן מלון אורחים (בזק, תשס"ה: 262-263).¹⁴

בשנת תשכ"ט (1949) לאחר סיום חופשת החנוכה הועתק משכנו של בית הספר אל מבנה חדש וגדול ברחוב "דוד ילין". יום המעבר היה ליום חגיגה: התלמידות העבירו רהיטים וספרים מן המבנה הישן אל המבנה החדש בשירה ובצהלה לעיניהם המשתאות של עוברי אורח. עם זאת, הפרידה מן המבנה הישן לא הייתה קלה להן, מפני שהן אהבו את המבנה הישן. ואכן אחת התלמידות ציינה בחיבורה כי נכנסה לבניין החדש שמחה ועצובה כאחת "שמחה על היכנסנו לבניין החדש, עצובה על עוזבנו את בית הספר הישן, לו היינו רגילות כל כך" (ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט).

כאמור המבנה החדש נחנך בברכת "שהחיינו" ברוב עם ובטקס מרשים. חדרי הכיתות היו גדולים ומרווחים, חלונותיהם הגדולים דמו יותר לדלתות מאשר לחלונות, והלוח השחור התמשך כמעט לאורך כל הקיר. על הקירות היו תלויות מפות גאוגרפיות, תמונתו של בנימין זאב הרצל, דגל המדינה והמנון המדינה, פינת קק"ל והציננות, עיתוני קיר היסטוריים, כתבות פרי עטן של התלמידות ועוד.¹⁵

11 על בית ילדותה של זהבה בזק ברחוב מלאכי בירושלים ראו: בזק, תש"מ"ה.

12 על קולנוע "אדיסון" ראו רובינשטיין, 2006.

13 על בית הספר "למל" ראו כהן-רייס, תרצ"ד; פרס, תרצ"ו; פרס, 1964.

14 על רחוב "דוד ילין" בתקופת המנדט הבריטי ולאחר קום המדינה ראו: בן אריה, 2011: 1640-1650; ישראלי, 2014.

15 ראו ארכיון עיריית ירושלים, עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט.

קווים לדמותו של פרופ' שרגא פייבל מלצר, מנהל בית הספר "רוחמה"

פרופ' שרגא פייבל מלצר (תרנ"ז-תשל"ג (1897-1973) נולד בקובנה לאמו הרבנית ביילה הינדה לבית פראנק¹⁶ ולאביו הגאון הרב איסר זלמן מלצר בעל "אבן האזל"¹⁷. הוא למד בישיבת סלוצק ובישיבות קלם וסלובודקא,¹⁸ היה פעיל ציוני מנעוריו, ועל רקע זה אף נאסר. בשנת תרפ"א (1921) עלה לארץ ישראל, למד בבית המדרש למורים "מזרחי" בירושלים ועסק בהוראה. בשנת תרפ"ג (1923) יצא לגרמניה ולמד מזרחנות באוניברסיטת ברלין. הוא שב לארץ ישראל בשנת תרפ"ו (1926) ומאז ישב ישיבת קבע בירושלים, בשכונת "זיכרון משה", ובה חי עד מותו.

פרופ' מלצר הרבה לעסוק בענייני ציבור, ובתוצאתו (1936) שהה בפולין בשליחות קרן היסוד.¹⁹ הוא היה מראשי הפעילים של תנועת "הפועל המזרחי" בירושלים וייצג אותה בוועד הקהילה של ירושלים ובמפקדת "ההגנה" בעיר. הוא אף היה יושב ראש ועדת החינוך ומועצת גני הילדים של הקהילה, יושב ראש ועד מנהלי בתי הספר בירושלים, וכיהן בראש הוועדה לשידורים לבתי הספר.²⁰ שנים רבות עמד בראש מוסד "בית חינוך עיוורים בירושלים" ובזמנו התחוללה ההרחבה הגדולה של המוסד. על שמו נקרא רחוב בשכונת "קריית משה", בסמוך ל"בית חינוך עיוורים".

יותר מיובל שנים למן השנים הראשונות של המנדט הבריטי עד לחצי יובל של הקמת מדינת ישראל, היה פרופ' מלצר מן הבונים העיקריים של בית המקרא ביישוב המתחדש. אין מסגרת חינוכית וציבורית אשר בה לא תרם להנחת יסוד לידיעת המקרא, לאהבתו וחיזוק הזיקה אליו. שיעוריו בתנ"ך בסמינר למורות "מזרחי" בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20, סללו דרך לשיטת לימוד חדשה של התנ"ך, מתוך הדגשת חשיבות הצורה הספרותית ליד התוכן הענייני המובא בכל יחידה.²¹

פרופ' מלצר הורה בעיקר תנ"ך וכן לשון עברית וספרותה ופרסם לעתים בכתבי עת ובקבצים בתחומים האלה. הוא היה מרצה לתנ"ך ב"ישיבה-אוניברסיטה" בניו-יורק כאשר שהה בארצות הברית בשנים תשי"א (1951) ותשי"ב (1952), והיה מרצה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן בראשית ייסודה. הוא אף היה ממייסדי "החברה לחקר המקרא" בישראל ומעורכי פרסומיה, מרצה-חבר בחוג ללימוד התנ"ך בבית ראש הממשלה ובבית הנשיא, והיה מהוגי פירוש "דעת מקרא" של "מוסד הרב קוק" ומעורכו. במסגרת מפעל זה כתב את הפירוש למגילת רות. הוא עסק בהפצת לימוד התנ"ך בשיחות הפרשנות היומיות שלו בקול ירושלים בתקופת המנדט ובקול ישראל בפרקי היום בתנ"ך, והיה שותף-מחבר פעיל בחידוני התנ"ך הן למבוגרים והן לנוער. מבחר משיחותיו ברדיו נאסף בשני ספרים: "פני ספר תהלים" (תשמ"ג) ו"פרשת השבוע והפטרתה" (תשס"ג).

פרופ' מלצר היה חבר בגוף היועץ מטעם הוועד הלאומי לקביעת התכניות היהודיות, והיה ממעצבי השידורים הראשונים בבתי הספר. הוא אף כיהן כמזכיר הוועד ללשון העברית. על פועלו הרב זכה בשנת תשל"ג (1973) בפרס יקר ירושלים (ארכיון עיריית ירושלים – ארכיונו הפרטי של פרופ' מלצר; איזנר, תשל"ד: 121-122; רפאל, תשס"א: 631; תדמור, תש"ז-תשל"א: 631).

16 בתו של הרב שרגא פייבל פראנק (תר"ג-תרמ"ו; 1843-1886), תלמיד חכם ועשיר נכבד מקובנה, מתלמידי רבי ישראל מסלנט. פרופ' שרגא פייבל מלצר קרוי על שמו.

17 על הרב איסר זלמן מלצר (תר"ל-תשי"ד (1870-1953) ראו: מלצר, תשס"ו; רפאל, תשס"א: 632; תדהר, תש"ז-תשל"א: 1766.

18 פרופ' מלצר למד בסלובודקה בישיבת 'כנסת ישראל' אשר רבי נתן צבי פינקל המכונה הסבא מסלובודקה. על מורו ורבו כתב מלצר: "האיש אשר היה כה כבד בנכסי מחשבה, בנכסי חינוך. האיש אשר זיקתו על אלפי תלמידיו-בניו כה חזקה הייתה וכל אחד מהם 'בן יחיד' היה לו ועל כל אחד פיקח בעין פקוחה והיה צופה ומצפה לעתידותיו" (מלצר, תשט"ו).

19 על תקופה זו כתב פרופ' מלצר: "חוט אחד העובר מבחינה ידועה כקו שני ברוב השיחות הוא ההדגשה כי התורה כולה ורוב רובם של ספרי תנ"ך, אחת הפנים הבהירות ביותר שלהם הוא היותם ספר היסטוריה של הקשר של העם הזה עם הארץ הזאת... רעיון זה החיה את שיחותיי בתורה ונ"ך מיום היותי מורה ובמקרה יכולני לציין לפחות שנה אחת מסוימת שבה חזרתי על רעיון זה בכל שבת ושבת, היינו בעברי בעירות פולין בשליחות קרן היסוד בשנת תרצ"ו, כשחזרתי בכוונה יתרה על רעיון זה בכל שבת ושבת, כי בכל שבת דרשתי 'דרשה' בעיירה אחרת ורעיון זה מצאתי לנחון להדגיש ליהודי חו"ל" (מלצר, תשס"ג).

20 בארכיון עיריית ירושלים נמצא מכתב מיום כ"ט באייר תש"י שהופנה אל מנהל מחלקת החינוך של עיריית ירושלים. המוען הוא פרופ' מלצר, יושב ראש ועד מנהלי בתי הספר היסודיים. במכתב תוארה מצוקת המים הקשה בבתי הספר.

21 על סמינר "מזרחי" הנקרא כיום מכללת "אפרתה", ראו מכללת אפרתה, תשס"ד.

המנהל וצוות ההוראה בבית הספר "רוחמה"

פרופ' שרגא פייבל מלצר מונה למנהל בית הספר "רוחמה" בידי "המזרחי" בשנת תרצ"א (1931), ועמד בראש בית הספר 35 שנים. הוא השתית את בית ספרו על ערכי התורה, הספרות ואהבת הארץ,²² בהתאם לתכנית הלימודים של "המזרחי" לבתי ספר דתיים-לאומיים לבנות. פרופ' מלצר היה מנהל מסור ורציני המעורה בכל הנעשה בבית הספר וגם המשיך לסייע לו אף לאחר פרישתו מניהולו.²³ הגישה הציונית והמחויבות הדתית-תורנית כאחת, היו יסודות מוסדים ונורות לרגליו של בית ספרו. על פי תיאורה של בזק:

הוא היה אדם מרשים מאוד באישיותו, במזגו, בהופעתו ובהליכותיו. הייתה בו מן נסיכות שנלוותה לבניהם של גדולים בישראל, נצר לשושלות רבניות מכובדות. תמיר וגבה קומה, לבוש בהידור קל אפודה אשר מכיסה בצבץ שעון כיס רכוס בשרשרת כסופה, עונב עניבת פרפר, ועל אפו שכנו משקפי זכוכית נטולי מסגרת ולראשו מגבעת אפורה עגולת שוליים – כל כולו אומר ארשת של מכובדות. למצעדו הקל נתלוותה גם בימי חולין הילה של חגיגיות, של צעידה אלי טקס. מעולם לא שמעו אותו התלמידות וצוות המורים מתפרץ, צועק או רוגז בקול רם. כאשר כעס, גער בשקט, סמכותו הוקרנה בחלל בית הספר ונוכחותו הורגשה היטב בלא הרמת קולו (בזק, תשס"ה: 249-250).

בצוות המורים בבית הספר "רוחמה" היו בעיקר מורות אך גם מורים מעטים, רובם ככולם דתיים-לאומיים, אשר ראו במנהל בית הספר דמות חינוכית משכמה ומעלה, והתייחסו אליו ביראת כבוד. בבית הספר שררה אווירה נעימה ורגועה. המנהל וצוות ההוראה פעלו בשיתוף מלא, ועמדו כמושא לחיקוי לתלמידות הצעירות בתהליך גיבוש הזהות העצמית שלהן. בשנת תש"ז (1947) למשל, לימדו בבית הספר שני מורים ו-17 מורות (ארכיון עיריית ירושלים – מצבת המורים). בשנת תש"ח (1948) גויסו מורות רבות, ובכללן מורות נשואות, ומורים מצוות המורים בבית הספר "רוחמה" (ארכיון עיריית ירושלים – מצבת המורים). עם זאת, על אף האירועים הקשים שהתרחשו בתוך העיר ירושלים בשנת תש"ח (1948) ובשנים שקדמו לה, הוסיף בית הספר לקיים ככל האפשר את סדר היום הקבוע. וכך כתבו תלמידות ח':

לא פעם סער העולם מסביבנו, ואתם, מורות ומורים חביבים, אחרי לילות של יריות ופצצות, ולאחר בוקר של בשורות נוראות, באתם ועמדתם על המשמר, התגברתם על הצער והיגון שבלבכם, ובהיותכם איתנו בכיתה, שכחנו גם אנו את ההווה המר, ושקענו בכל לבנו בשיעור ובדברים הנאמרים, מתוך תקווה לימים טובים מאלה. (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב פרדה של תלמידות מחזור ג').

רבות מתלמידותיו של פרופ' מלצר בסמינר למורות "המזרחי"²⁴ נעשו בשנות הוראתו לחברותיו לעבודה חינוכית בבית הספר לבנות "רוחמה".²⁵ אחת מהן הייתה המשוררת זלדה, שבאותן שנים עדיין לא התפרסמה כלל.²⁶ פרופ' מלצר, אשר עוד בסמינר הבחין בכישרונותיה הספרותיים של זלדה, כתב בשולי אחד מחיבוריה: "אם יתנו לך זלדה לכתוב על מחירי הבצלים והשומים בשוק – תכתבי גם על כך פואזיה". (ארכיון עיריית ירושלים – ארכיונו הפרטי של פרופ' מלצר). בזק מציינת בספרה כי התלמידות אהבו את צליל קולה השקט של זלדה ואת שיעורי התנ"ך שהיטיבה ללמדן. בהיעדר

22 בעיני פרופ' מלצר העובדה שמלאו חמישים שנה לעלייתו ארצה מאורע בעל ערך מיוחד. ולכן כאשר מלאו לו שבעים שנה, ביקש לא לציין את יובל השבעים אלא בבוא הזמן לציין את יובל החמישים לעלייתו. ואכן, לרגל מאורע זה הוציאה החברה לחקר המקרא לאור את הרצאותיו על פרשת השבוע במשך שנה אחת.

23 בארכיון עיריית ירושלים תכתובת ענפה אל פרופ' מלצר וממנו בכל הנושאים הקשורים לניהול בית הספר.

24 בית המדרש למורות דתיות-לאומיות של "המזרחי", לימים מכללת אפרתה, נוסד בשנת תרפ"ד (1924). הוא חניך לדגם חדש של אישה דתית-ציונית ומודרנית, אישה בעלת מחויבות לתורה ולמצוות, למפעל הציוני ולהשכלה כללית. על מוסד זה ראו: בן יעקב, תשע"א: 91-100.

25 במכתב ממחלקת החינוך של הוועד הלאומי לכנסת ישראל מיום כ"ח באלול תש"ב (10 בספטמבר 1942) צוין שגב' ד"ר רוזנטל וגב' ד"ר לייבוויץ התחלנה ללמד בבית הספר החל מ-1 באוקטובר (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב).

26 זלדה מנויה במצבת המורים של בית הספר "רוחמה" החל משנת תש"ה ועד לשנת תש"ח (כולל) בשם שניאורסון זלדה (ארכיון עיריית ירושלים – מצבת מורים).

כל אמצעי המחשה, נעזרה זלדה בכישרון מולד נוסף שהיה בה, כישרון האיור והציור.²⁷ על הלוח השחור נהגה לצייר באמצעות גיר לבן פשוט בכמה קווים ועיטורים מסולסלים את הדרמה של שר האופים ושר המשקים, את זמורות הענבים שנשתרגו סביב הסלים, כמו גם את הרקיקים של שר האופים. כל פרט הובע בצורה מאירת עיניים מול עיניהן המשתאות של תלמידותיה (בזק, תשס"ה: 251-252).²⁸

זכורה לטובה קרובת משפחתה של המשוררת זלדה, המורה מרים קירזון, מחנכת אימהית וברוכת כישרונות אשר חינכה את בנות כיתתי ואותי בכיתות א'-ד'. בשיעורי התורה נהגנו להציג באומר, בצליל ובריבוד אירועים מן התורה ובהם פגישת אליעזר ורבקה על יד הבאר ועוד. נוהגות היינו ללחוש באוזנה תשובה לשאלה קשה במיוחד. כל התלמידות, אשר הצליחו לענות תשובה נכונה, היו נעמדות מול הכיתה, ובמקהלה עונות בקול את התשובה.

אחת המורות הוותיקות אשר לימדה בבית הספר "רוחמה" ארבעים שנה היא הגב' רבקה גלעדי (תר"ע-תשע"ד (-2014 1910).²⁹ משנת תשכ"ז (1967) עבדה גלעדי כעשר שנים גם בכתיבת תכניות להוראת הלשון ובהדרכת מורים. היא כתבה חוברות לימוד למקצועות הלשון העברית וספרים רבים בענייני לשון.³⁰ בשנת תשס"ב (2002) הוענק לה פרס החינוך על מפעל חיים ייחודי ומפואר לפיתוח ולקידום הלשון העברית, על פיתוח שיטות הוראה חדשניות ומקוריות מתוך חזון ואמונה והתמדה ללא פשרות, על היותה מחנכת למופת שהטביעה חותם אישי וייחודי על תלמידותיה, ועל פעילות חינוכית ארוכת שנים בהתמדה ובמסירות (גולדפלאם, תשס"ג: 239).

תלמידות בית הספר "רוחמה" והוריהן

מספר התלמידות בבית הספר הלך וגדל. בשנת תרצ"א (1931) למדו בבית הספר 214 תלמידות בשבע כיתות אצל שמונה מורים. לאחר כעשרים שנה, בשנת תשי"ב (1952), חל גידול ניכר במספר התלמידות בבית הספר: 618 תלמידות ב-17 כיתות. מניין המורים היה 17 (ארכיון עיריית ירושלים – מצבת מורים ותלמידות). לעתים עברו תלמידות מבתי ספר אחרים ללמוד ב"רוחמה".³¹

התלמידות, רובן ככולן, היו מבתי שומרי מסורת, שגרו בשכונת "רוחמה" ובשכונות הסובבות אותה. בבית הספר שררה אווירה חמימה וביתית, תומכת ולא-תחרותית. התלמידות התייחסו ביראת כבוד אל המנהל ואל צוות המורים והעובדים בבית הספר. אל אנשי צוות ההוראה פנו התלמידות בכינוי "המורה", ואל העובדים בבית הספר פנו בכינוי "מר" או "גברת" בהתאם.

בבית הספר שררה משמעת אשר הושגה בדרכי נועם. התלמידות נהגו לקום לכבוד המורה. בהפסקות שיחקו התלמידות בחמש אבנים רבועות מהוקצעות וחלקות, דילגו מעל חבל קפיצה, שיחקו ב"תופסת", ב"מחבואים", ב"כדור הקפה", ב"מחננים", ב"ארץ" (או ב"קלס") ועוד. התחביבים של התלמידות היו 'אוספים' של תמונות צבעוניות או מעטפות מכתבים או גלויות או מפיות נייר או כרטיסי ברכה וכיוצא באלה, שעברו מיד ליד בהחלפה ודורגו לפי מידת החשיבות, הגודל, הברק והצבע (בזק, תשס"ה: 260-261).

אחת התלמידות בבית הספר "רוחמה" הייתה רבקה הרשקוביץ, לימים רבקה אליצור (תרפ"א-תש"ם; 1920-1979), משוררת, סופרת ילדים ומחנכת. אליצור עלתה ארצה עם הוריה בשנת תר"ץ (1930) בהיותה בת תשע, ומאז נשארה

27 ראו קסל, 2014. קסל ציין כי זלדה חלמה מילדותה להיות ציירת. ב-1932 למדה אצל הצייר חיים גליקסברג בתל אביב ונכספה להשתלם באיטליה ולפחות ב"בצלאל", ואף שלא יכלה להתמסר לציור, הוסיפה לצייר כל ימיה. במכתב אל ישרון קשת כתבה: "הלוואי ויכולתי להתחיל כבר לצייר... הציור בשבילי הוא – יציאה מן המערה, דבקות בריבוי הסגנוני".

28 על שמה של זלדה רחוב בשכונת רמות שבירושלים.

29 תודה לגב' אסתר גולדנברג על המידע על אודות הגב' גלעדי. גולדנברג וגלעדי למדו יחדיו באוניברסיטה והיו ידידות למן היום הראשון ללימודים.

30 על ספריה הרבים ראו: מרחב – קטלוג האוניברסיטה העברית.

31 במכתב שנשלח אל פרופ' פייבל מלצר, מנהל בית הספר "רוחמה", ממחלקת החינוך, ביום א' בטבת תרצ"ח, נכתב: "בביה"ס לבנות שלנו ב"אוהל משה" הכיתות ב'-ג' מאוכלסות מאוד (כ"י) [...] לפיכך נתנו הוראה להעביר משם מכיתה ב' 5-8 תלמידות ומכיתה ג' 15-20 תלמידות. נא לקבל את התלמידות המועברות לבית ספרכם ולסדרן בכיתות, כפי שהזכרנו" (ארכיון עיריית ירושלים).

לגור בירושלים. היא רכשה את השפה במהירות והפכה לתלמידה מזהירה שהצטיינה ביכולת להופיע בפני קהל. אחר כך למדה בסמינר למורות ולגננות של "המזרחי" ונישאה לפרופ' יהודה אליצור מורה לתנ"ך בסמינר. היא לימדה שנים רבות בבית הספר "מעלה" שבירושלים ופרסמה שירים וסיפורים רבים לילדים. "ספריה של רבקה אליצור הם חלק מנכסי צאן ברזל של הספרות העברית לילדים" (חובב, תשס"ד-תשס"ה: 196)³²

בוגרות בית הספר נהגו לבקר בבית הספר לאחר שסיימו את חוק הלימודים. אחת מבוגרות בית הספר, לאה אהלי, הייתה לימים המורה למוזיקה בבית ספר זה. היא ניהלה בהצלחה גדולה את מקהלת בית הספר ואת תזמורת בית הספר. לאחר נישואיה ופרישתה מההוראה ובהתאם להמלצתה, אסתר שלם, בוגרת בית הספר "רוחמה" ותלמידתה המובהקת של לאה אהלי, הייתה למורה למוזיקה במוסד זה.

הורי התלמידות הוקירו וכיבדו את המנהל ואת צוות ההוראה בבית הספר. בנאום שנשא יושב ראש ועד ההורים במסיבת בוגרות מחזור כ"א של בית הספר, למשל, מתייחס הנאום לדבריו של פרופ' מלצר אשר ציין כי הבוגרות למדו "משהו" במשך שמונה שנות הלימוד בבית הספר "רוחמה". "המשהו" הזה, לדבריו של הנאום, הם הערכים החינוכיים שספגו התלמידות בבית הספר, הידע הרחב בתחומי לימוד שונים שרכשו התלמידות, "הנשמה היתרה" שהביאו עמן בכל ערב שבת וחג הביתה לאחר הכינוס ועוד (ארכיון עיריית ירושלים – נאום ברכה).

תכנית הלימודים

תכנית הלימודים לא הייתה שונה מתכניות הלימודים בבתי הספר הממלכתיים-דתיים לבנות האחרים של "המזרחי".³³ "המזרחי" ביקש להדגיש בזרם החינוך שלו שלושה יסודות או אף יעדים: חינוך דתי-מסורתי; לימודים כלליים; חינוך לשותפות עם חלקי האומה השונות בבניין הארץ (רשף ודרור, תשנ"ט: 62).

תכנית הלימודים כללה: לימוד הקריאה בכיתה א' ומיד אחר כך קריאה במקראות המותאמות לכל כיתה. מכיתה ג' הושם דגש על כתיב נכון ואחר כך הקפידו גם על כתב יד נאה. בזק ציינה כי בשנותיה הראשונות בבית הספר כתבו התלמידות בעט ציפורן, שהיה צריך לטבול אותו בזהירות בקסת הדיו. היה צורך להצטייד תמיד גם בסופג, אביזר נילווי חשוב לכלי הכתיבה של אותם ימים, בחצי קשת מעוגלת ממתכת המרופדת בנייר סופג מיוחד לספוג את שאריות הדיו. כתב יד שנכתב בעט ציפורן היה יוצא דקיק ונאה. (בזק, תשס"ה: 252).

בכל כיתה למדו התלמידות תורה ונביאים (במקצועות אלה הושם דגש על שינון), חיבור ודקדוק בסיסי, חשבון בסיסי והנדסה, ידיעת הארץ וגאוגרפיה, טבע, מעט משנה בכיתות העליונות ואנגלית מכיתה ו' (בזק, תשס"ה: 252-253). אחת התלמידות סיכמה בחיבורה את משנתה החינוכית של המחנכת: "להיות נערה טובה, ללמוד כדי להבטיח לעצמנו עתיד טוב, לאהוב את המולדת ולהיות ישרים" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

התלמידות למדו בבית הספר גם שיעורים עיוניים המשולבים בשיעורים מעשיים במקצועות: ציור ומלאכת יד, התעמלות וחקלאות, תזונה ובישול וכלכלת בית, ולאחר קום המדינה גם שיעורי שחייה. בשיעורי מלאכה למדו התלמידות לתפור ביד ובמכונת תפירה, לרקום ולסרוג במסרגות ובמכונת סריגה.

לפנינו שני חיבורים המספרים על אודות הנעשה בשיעורי המלאכה. האחד הוא חלק מחיבורה של תלמידה מכיתה ח' הלומדת להשתמש במכונת התפירה: "המורה המדריכה הראתה לי כיצד לסובב את הגלגל, כיצד לנענע ברגליים וכיצד להפסיק את פעולת המכונה". והאחר הוא חלק מחיבורה של תלמידה מכיתה ד' הלומדת לרקום: "בשיעור למלאכה אנחנו לומדות לרקום. אנו רוקמות שקית. העבודה הזו כל כך נאה וענוגה וחיבה עליי מאוד" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

32 ראו גם: ברוך, תש"ם.

33 תכנית הלימודים המלאה לבית הספר העממי של "המזרחי" פורסמה בשנת תרצ"ב (1932), כשתים עשרה שנים אחרי שאושרה אחריות "המזרחי" לחינוך הדתי-לאומי בארץ. (רשף ודרור, תשנ"ט: 62). על תכנית הלימודים לבתי הספר העממיים של המזרחי משנת תרצ"ב, הקשרה ההיסטורי ומאפייניה החינוכיים, ראו: מכמן, תשס"ה, 199-224.

בשיעורי כלכלת הבית למדו התלמידות על סוגי חומרים שונים (ברזל, עץ, מתכות, בדים וכיוצא באלה) וכיצד מנקים חפצים העשויים מחומרים אלה. הן למדו לכבס ולגהץ, לתלות, להסיר כתמים ועוד (בזק, תשס"ה: 253). מטפחות על הראש, סינרים רטובים, קערות מים, דליים וחומרי ניקוי. כל אחת מכבסת סוודר משלה בקערת המים, שהקצף עולה על גדותיה. (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

שיעורי התזונה והבישול הוקדשו ללימוד עקרונות התזונה הנכונה, אבות המזון השונים וחיבתם לבניית הגוף וכיוצא באלה. הכול היה נרשם במחברת, כולל תפריטים ומתכונים, לפיהם הכינו התלמידות סלט, מרק ומיני מאפה, בהדרגת המורה לבישול. "הסירים על הכיריים, המים געשו בתוכם. עד מהרה חתכנו, קלפנו, רחצנו והופ הוספנו לתוך הסיר את כל הדרוש" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

בזק ציינה כי בשנים שלמדה בבית הספר "רוחמה" הכינו התלמידות חביתיות מאבקת ביצים שהיו תחליף לביצים טריות שאספקתן הייתה לעתים נדירה ועלותן גבוהה (בזק, תשס"ה: 253). בסיום השיעור נשארו התלמידות לאכול את ארוחת הצהריים, פרי עמל כפיהן ב"מסעדה". אחריה, ערכו התלמידות את השולחנות לסעודת הצהריים של תלמידות בית הספר. הן הגישו לסועדות את ארוחתן, והקפידו על נימוסי השולחן של התלמידות ועל הסדר והניקיון בשעת הארוחה: אני מוזגת לבנות כף אחר כף. הבל המרק החם עולה ומתנשא בחלל האוויר ומה נעים אז בחדר. מה מחמיא הדבר כשהבנות מבקשות "הוספה". מכאן, שהיטבנו לבשל. (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

בעלוני "אורות רוחמה" (תשכ"ה-תשכ"ט) ישנם חיבורים רבים על הנעשה בין כותלי בית הספר ומחוצה לו: מקהלת בית הספר – תלמידות המקהלה התאמנו בשירה יום בשבוע בשעות אחר הצהריים. זו הייתה מקהלה אשר זכתה בפרסים יוקרתיים רבים בתחרויות שירה בין בתי הספר בירושלים, ושירתה הוקלטה ושודרה לא אחת בתכניות רדיו. 34 תזמורת המנדולינות של בית הספר – התזמורת הייתה גאוות בית הספר. תזמורת זו אף נבחרה לנגן בבית הנשיא לפני אורחים מכובדים באחד מימי החנוכה, ונגינתה הוקלטה והושמעה ברדיו פעמים רבות. קונצרטים – תלמידות בית הספר האזינו בדריכות לקונצרטים ב"בית העם" עם תלמידי בתי ספר אחרים במחיר סמלי, ואף הביעו בחיבוריהן משאלה ובקשה להאזין עוד ועוד לקונצרטים.

מגן דוד אדום

התלמידות השתתפו בקורסי החיאה שניתנו בבית מגן דוד אדום, סיירו במקום ולמדו על חשיבותו של ארגון זה להצלת חיי אדם: "יצאנו מן המוסד בהרגשת הערצה ויראת כבוד לאנשי מד"א הפועלים במסירות וביעילות, אשר במקרים רבים מאוד הצילו חיי אדם יקרים" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

עלוני "אורות רוחמה"

בשנת תשכ"ה (1965) יצא לאור לראשונה עלון בית הספר "רוחמה" בשם "אורות רוחמה". על כריכתו התנוסס שם בית הספר וצוירה תלמידה בתלבושת בית הספר יושבת על כיסא לצלו של עץ גבוה וקוראת בעיתון בית הספר. בעלון פורסמו חיבורים פרי עטן של התלמידות על הווי בית הספר. תפקיד תלמידות מערכת העלון היה לאסוף את החיבורים, להוסיף להם איורים ולערוך את העלון. כדי ללמוד כיצד עורכים עלון, נפגשו חברות מערכת העיתון עם עורכי עיתוני הילדים "הארץ שלנו" ו"דבר לילדים". בשנים הראשונות יצא העלון לאור בכתב יד ושוכפל במכונת שכפול:

34 במכתב משנת תש"ו ביקשה "אגודה עברית למען ירושלים" מפרופ' מלצר לנאום בפני תלמידים בכותל המערבי ולאפשר למקהלת בית הספר "רוחמה" לשיר שם שירים על ירושלים (ארכיון עיריית ירושלים).

"חרטנו על נייר השעווה בחרט. הפעלנו את מכונת השכפול שהסתובבה במהירות רבה, כשהיא 'שואבת' דף חלק מצד אחד ופולטת אותו לצד שמנגד, כשעליו העתק מדויק מנייר השעווה" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

עם הזמן נהגו להדפיסו במכונת כתיבה ולצלם עותקים כמספר התלמידות בבית הספר. עלון בית הספר נועד לתאר את הווי בית הספר גם להורים שאינם נמצאים בין כתלי בית הספר אך מעוניינים לדעת על המתרחש בו, ליצור אווירת שייכות וגאווה יחידה בקרב תלמידות בית הספר, ולעודד את התלמידות לכתוב ולקרוא. עלון אחר שהודפס, היה "עלוננו" – ירחון כיתות ח' ובו חיבורים שכתבו התלמידות ודברי פרדה מבית הספר.

בית התלמיד

בית התלמיד התקיים בבית הספר יום אחד מדי שבוע בשעות אחר הצהריים. התקיימו בו חוגים כמו דרמה, טבע, מחול, מלאכה, נגינה בחלילית, ספורט, ציור ועוד. פתיחת בית התלמיד נערכה בטקס מרשים מלווה בנגינה באקורדיון ובריקודי עם: "שרנו 'עוד נשובה אל ניגון עתיק' ולקצב השיר הוצאנו את הכיסאות ורקדנו ביחד עם המורות, המרכזת, המדריכות והמנהלת³⁵ ריקודים שונים כמו 'שועלים קטנים', 'קומו אחים' ועוד" (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה). בארכיון עיריית ירושלים נמצא מכתב ממחלקת החינוך מיום כ"ב בטבת תש"ט הממוען אל פרופ' מלצר, מנהל בית הספר "רוחמה". נושא המכתב: מועדון לתלמידות בית הספר "רוחמה" המיועד להכנת שיעורי בית ולהשתתפות בחוגים. במכתב מוצגות תכנית המועדון ועלותה, ומוצעים מקורות התקציב ועוד. ישנה בו גם בקשה לאישור התכנית, כדי ליישמה בבית הספר "רוחמה" מחודש שבט תש"ט. בארכיון עיריית ירושלים נמצא גם מכתב הממוען אל פרופ' מלצר. במכתב מודות התלמידות למנהלן על הקייטנה שהתקיימה בבית הספר בקיץ תש"ב.

ביום קיץ יום חום / עת השמש ממרום / הרקיע תלהט כתנור היום / עת יבקש הלב פינת שקט לחלום / בוא אליי, בוא אליי, רע עייף. (חיים נחמן ביאליק). ואתה מנהלנו נתת לנו קורת בית זו שבין כתליה התרקמו חיים של שלווה נפש ונעם, ובסיועך מצאנו את סיסמת הקייטנה שיצרה את רוחה – 'שובי נפשי למנוחייכי'. אנו מודות מאוד מאוד. ילדות קייטנת 'רוחמה' והמדריכות".

בריאות וניקיון

בתקופת מלחמת העולם השנייה חילקו בבית הספר, כמו בבתי ספר יסודיים אחרים, חלב קר לכל התלמידות מטעם "מפעל החלב", מחמת היעדר תזונה מספקת ברבים מן הבתים שמהם באו התלמידות. החלב הקר היה מחולק בכוסות אלומיניום, שהדיפו תמיד ריח חריף של חלב חמוץ, שנדבק גם לחלב עצמו.³⁶ באותם ימים הוחלט גם לחזק את בריאות התלמידים בבתי הספר היסודיים באמצעות שתיית שמן דגים, כף אחת מדי יום ביומו. תלמידות בית הספר עמדו בתור ובלעו כל אחת בתורה את כף השמן בעזרת פלח תפוז.

זאת ועוד, בכל שנה חוסנו התלמידים בבתי הספר היסודיים בפני מחלות שונות, בעיקר מחלת הטיפוס, שהייתה מחלה נפוצה באותם ימים ופגעה באוכלוסייה רחבה. טיפולי השיניים לתלמידי בתי הספר היסודיים היו במרפאה שהייתה ב"בית הבריאות שטראוס" (בזק, תשס"ה: 253-255). לברד מן ההשגחה על תוספי מזון למיניהם, חיסונים, בדיקות וחבישת פצעים, ניהלה אחות בית הספר גם פיקוח צמוד על ניקיון התלמידות. מדי פעם הייתה בודקת בדיקה יסודית את שערן של התלמידות ואת ציפורניהן (ידע אישי).

35 לאחר פרישת פרופ' מלצר מניהול בית הספר, מונתה במקומו הגב' אורה ילין.

36 בארכיון עיריית ירושלים ישנו מכתב מיום כ"ד בכסלו תש"א (24 בדצמבר 1940) מהנהלת מפעל החלב לילדי בתי הספר הממוען אל פרופ' מלצר. מן המכתב עולה כי הספקת החלב לבתי הספר הייתה ל-204 ימי לימוד בשנה בלבד, ולא היה אפשר לספק חלב לשמונה ימי לימוד נוספים.

הנחלת נושאי ההיגיינה והניקיון באותה תקופה הייתה חשובה בעיני הנהלות בתי הספר וה"אחיות" ששירתו שם, והם ראו בה ערך חשוב לעצמו, שיש לשקוד עליו בהתמדה. כדי לעודד עניין בנושאים אלה, הוקמו בכל בתי הספר "אגודת בריאות". ההשתייכות ל"אגודת הבריאות" בבית הספר "רוחמה" נחשבה פרס בעליית מדרגה, כניסה למועדון המיוחסות, ונועדה לבנות כיתות ו'–ח'. מי שהקפידה על ניקיונה ועל ניקיון סביבתה, נחשבה ראויה להיות חברה באגודה הזאת. תפקיד התלמידות באגודה היה לשמור על איכות הסביבה בין כותלי בית הספר. לבנות החברות באגודה ניתנו 'סיכת מגן דוד' ופנקס חבר באגודה רק לאחר שהוכיחו את מסירותן לתפקיד. תפקיד ראש האגודה היה התפקיד היוקרתי ביותר בבית הספר, והוא נבחר בבחירות חשאיות בסוף שנת הלימודים במסיבה מיוחדת שערכו חברות האגודה (בזק, תשס"ה: 259; ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה–תשכ"ט).

אחד התפקידים ב"אגודת הבריאות" היה לבחון בקפידה את המראה החיצוני של כל תלמידה ותלמידה בהגיעה בבוקר אל שער בית הספר: כל תלמידה חויבה להגיע לבית הספר בשיער אסוף, ציפורניה גזורות היטב ותלבושתה נקייה בלא רבב ומגוהצת היטב. התלבושת כללה חולצה תכולה בעלת שרוולים קצרים ועליה סמל בית הספר, חצאית כחולה המגיעה עד הברכיים, ממחטה נקייה בכיס החולצה, גרביים קצרים ונעליים מצוחצחות. ילקוט בית הספר ובו ספרים ומחברות עטופים וכלי כתיבה, שקית אוכל תפורה מבד לבן ובה מפית אוכל, מגבת לנטילת ידיים, כריך, פרי וירק. לתלמידה אשר הגיעה לבית הספר לא מצוידת כראוי, נרשמה הערה, והיא נשלחה הביתה בבושט פנים. על תפקידן של חברות "אגודת הבריאות" בחדר האחות, תפקיד שהיה למשאת נפשן של תלמידות רבות, מסופר בחיבורה המחורז של תלמידה מכיתה ח':

תפקידים רבים קיבלתי ב"אגודה", ותמיד אותם מילאתי בשמחה. הן בכיתות, לשמור על הסדר, הן באולמות, לפזר את העדר. אך יותר מכול רציתי להיות בחדרה של האחיות. סוף-סוף הוגשמה משאלתי, ושם הייתי עם חברתי, מדי, שבוע, בימי שני ורביעי. המשחות, התרופות, ומיני המרקחות, ענייננו מאוד, לבלי חוק. בחלק ידעתי מה השימוש, וחלק גדול, לא ידעתי למה דרוש. לא התביישתי, ואת האחיות שאלתי. היא ענתה לי לכל שאלה, ובינתיים למדתי להגיש "עזרה-ראשונה", בצורה נאה, כדרוש לכל חבלה (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

כינוסים בבית הספר "רוחמה"

בית הספר "רוחמה" קיבל את פני כל חג במעגל השנה, בכינוס מיוחד אשר בו הופיעה מדי פעם בפעם אחת הכיתות בהצגה או בתסכית או במסכת מענייני החג. לכל יום מיוחד ניתן צבינו: ביום האו"ם – קריאת "וכיתתו חרבותם לאתים", בעשרה בטבת – טקס זיכרון לחללי השואה, בט"ו בשבט – השמעת שירת הנטיעה, ב"א באדר – העלאת זיכרון גיבורי תל-חי, ביום השואה והגבורה – התייחדות עם זכר גיבורי הגטאות, בד' באייר – טקס אזכרה לחיילי מלחמת השחרור, ואחריו – תכנית חגיגית ליום העצמאות ובסיומה ריקודים עממיים בחצר בית הספר. כל הכינוסים היו באולם בית הספר, וקירות האולם ותקרתו קושטו בפסוקים, בפתגמים, בציטוטים, בעיטורים ובציורים, בקישוטים ובסמלים, הכול לפי יום הכינוס (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב ברכה משנת 1968 ועלונים "אורות רוחמה", תשכ"ה–תשכ"ט).

יום ביאליק

פרופ' מלצר היה קרוב אצל משוררי ישראל וסופריהם, ובראשם עגנון וביאליק, והושפע מאוד מיצירותיהם.³⁷ בכל שנה

37 בארכיון הספרייה הלאומית שמור מכתב שכתב פרופ' מלצר לידידו ש"י עגנון: "למע"כ רש"י עגנון שליט"א אכ"ר. כבר תמול שלשום היה עם לבי לדפוק על כפות המנעול ולהיות סמוך ונראה בין אלו ואלו ולשמוח כבהכנסת כלה בחופת דודים שנפרשה על פי נפלאות החסיד שליט"א ועל פי סיפורים נאים של ארץ ישראל, אך כמעט נשבעתי שבועת אמונים שלא ללכת אחר הלב והעיניים ולא לפרוע קורות ביתו ולא להשביט מנוחה כשם שנהגת עד הנה ומקווה אני שתהא לי סייעתא דשמיא ואקבל שכר שתיקה לפי הצער השכר ולא נכשל. ואומר בכתב ברוך שברא הכל לכבודו וחלק ליראיו מחכמתו והודו ויהיו לי כיפורים גם על סיפור פשוט שסיפרתי כאן והורי מסיים בהנצלות...".

הוקדש חודש בשנה ללימוד יצירתו של אחד הסופרים או המשוררים כמו חודש שלום עליכם, חודש ש"י עגנון ועוד. מקום מכובד ביותר בבית הספר היה שמור למשורר הלאומי, חיים נחמן ביאליק. בכל שנה ושנה חודש שבט ותחילת חודש טבת הוקדשו ללימוד יצירותיו בכיתות א'-ח'. הואיל ויום פטירתו של ביאליק חל בחודש תמוז במהלך חופשת הקיץ, נחוג בבית הספר בכל שנה יום הולדתו של ביאליק, שחל בעשרה בטבת. יום זה צוין בקיצור רב כיום צום לזיכרון תחילת המצור על ירושלים, ובעיקר היה זה יום הולדתו של המשורר, והזדמנות לביצוע מיצירותיו. ביום זה התכנסו תלמידות הכיתות ה'-ח' לכינוס ארוך. כל כיתה הציגה אחת מיצירות ביאליק בדקלום או במקהלה כדיבור או בשירה או בהמחזה. מנהל הכינוס, פרופ' פייבל מלצר, עמד לפני התלמידות, קישר בין היצירות, הסביר, סיפר, הראה ספרים של ביאליק וספרות על ביאליק.³⁸ בכינוס זה הופיעו נציגות גם מן הכיתות הנמוכות א'-ד'. בהופעותיהן הן אישרו את אמירתו של המנהל "ביאליק כתב גם לגדולים, גם לקטנים וגם לקטני-קטנים". על קירות האולם נתלו תמונות דיוקנו של המשורר בצעירותו ובבגרותו, ולצדן הועתקו על בריסטולים מקצת שיריו מלוויים בציורים ובאיורים (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב ברכה משנת 1968 ועלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט; בזק, תשס"ה: 250-251).³⁹ זוכרת אני את פרופ' מלצר מזיל דמעות בקוראו לפני באי הכינוס את שירו של ביאליק "אמי, זיכרונה לברכה".⁴⁰

נשף מסכות

מדי שנה בשנה התקיים בבית הספר נשף מסכות יום אחד לפני תענית אסתר. הנשף התחיל בפתיחה חגיגית של הצגה קלה מענייני דיומא ואחריה הופיעו התלמידות המחופשות על הבימה בשיר או ריקוד או הצגה הקשורה לתחפושתן. בסוף הנשף חולקו פרסים לבעלות התחפושות המקוריות ביותר אשר הציגו את תחפושתן בביצוע מעולה. קהל החוגגות זכה בפרסים סמליים: הרגשת חג מרוממת, זיכרונות נעימים ובייחוד דרך לחוג בשמחה ובצורה תרבותית (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב ברכה משנת 1968 ועלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט). זוכרת אני שנה בה כל בנות כיתתי התחפשו כל אחת לספר אחר בתנ"ך. התחפושת הייתה עשויה מקופסת קרטון צבועה בסיד לבן ועליה שם הספר בצבע שחור. קופסת הקרטון כיסתה את פלג גופנו העליון, מן הכתפיים ועד לברכיים. עלינו כולנו יחדיו לבימה, כל בנות הכיתה והמחנכת, על פי סדר ספרי התנ"ך, וזכינו בפרס.

חגיגות ותערוכות

בכל שנה ושנה נערכו בבית הספר לקראת סיום השנה חגיגות ותערוכות שונות אליהן הוזמנו ההורים. אחת החגיגות הייתה חגיגת בת מצווה לבנות כיתה ו'. בחודש סיוון תשכ"ד (1964) התקיימה החגיגה בפרשת "בהעלותך" ולכן סימנה היה "אל מול פני המנורה יאירו". התכנית בחגיגה זו כללה הדלקת נרות והצגת המחזה "רוח באה ליהודה" בהשתתפות החוגגות (ארכיון עיריית ירושלים – הזמנה לחגיגת בת מצווה משנת תשכ"ד). יתר על כן, נערכו חגיגות שערכו חברות "אגודת הבריאות" לרגל סיום שנת הלימודים (ארכיון עיריית ירושלים – הזמנות לחגיגת "אגודת הבריאות" משנים שונות). לקראת חגיגות סיום מחזור הכינו תלמידות כיתה ח' תכנית אמנותית ועלון מיוחד ובו חיבורים שכתבו על הווי בית הספר. חלק מפסוק בתנ"ך נבחר כשם למחזור. למשל, מחזור "למען ייטב לך" (יי = מחזור כ', שנת תשי"ד-1954) ומחזור "בך יברך ישראל" (בך = מחזור כ"ב, שנת תשי"ז-1957). הזמנות לקונצרט של התלמידות ולתערוכות של מקצועות הלימוד: מלאכה, תזונה וכלכלת בית. (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב ברכה משנת תשכ"ח 1968). תלמידות מחזור ח"י (שנת תשי"ב-1952), למשל, הכינו תכנית ותערוכה בשם "קביון גלויות".

38 ראו גם מלצר, תשל"ג: 475-486. מאמרו של פרופ' מלצר על שירת ביאליק.

39 בעלון "אורות רוחמה", תשכ"ה פירוט תכנית יום ביאליק לשנת תשכ"ה: כיתה א' – "מן החלון", כיתה ב' – "שוכב יונים", כיתה ג' – "בערוגת הגינה", כיתה ד' – "מתי מדבר האחרונים", כיתה ד/2 – "אל הציפור", כיתה ה' – "גמדי ליל", כיתה ה/2 – "איגרת קטנה", כיתה ו' – ביום קיץ יום חום", כיתה ו/1 – קטעים מתוך "המתמיד", כיתה ו/2 – "אם יש את נפשך לדעת", כיתה ח/1 – השבת בשירי ביאליק, כיתה ח/2 – אמו של ביאליק.

40 ראו: ביאליק, תשכ"ו: רלד-רלד. מתחת לכותרת השיר נכתב "משיחות הצדיק ז"ל מוילדניק". ובסופו: "לונדון, שבט, תרצ"א.

מטרת התערוכה "לשקף באמצעות מצגים, תמונות ודיאגרמות, התגשמותו של החזון הגדול, חזון קיבוץ הגלויות: דרכם של הגאולים, קשיי הקליטה, דרכי הקליטה, אשר נעשה ועוד צריך להיעשות". בתערוכה עשרה מדורים. (ארכיון עיריית ירושלים).

הכינוס לקראת שבת

הכינוס בכל יום שישי היה לאירוע מרכזי במורשת בית הספר, ופרופ' מלצר טבע בו את חותמו האישי. ההשתתפות בכינוס הייתה זכות השמורה לתלמידות הכיתות הגבוהות ה'-ח'. פרופ' מלצר האמין שהכינוס הוא חוויה מרגשת ומגבשת לתלמידות בית הספר, חוויה טקסטית ייחודית שעליה ניצח אישית. תלמידות כל כיתה נכנסו לאולם על פי סדר מוסכם ותפסו את מקומן בפינה המיועדת להן עם המחנכת יחד: לתלמידות בכיתות ה' המקום הרחוק ביותר, תלמידות בכיתות ו' קרובות יותר, תלמידות כיתות ז' בחזית, ותלמידות כיתות ח' מימין. בכל שנה התקדמו תלמידות הכיתה למקום חדש, וכל תלמידה הרגישה שלא רק לכיתה גבוהה יותר עלתה אלא גם לדרגה גבוהה יותר גם בכינוס. בארבע שנים הקיפה כל תלמידה את האולם כולו. לאחר חג שמחת תורה הצטרפו לכינוסים כיתות ה' כאזרחיות מן המניין. הן התקבלו בידי התלמידות הבוגרות בכרכות, וכיתות ה' ענו על ברכותיהן וציינו בשמחה את הצטרפותן לכינוסים (ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט).

בכינוסים הראשונים קרא פרופ' מלצר בעצמו את פרשת השבוע בניגון הטעמים לפני התלמידות והמורים. נוהג זה שונה כי המנהל העדיף שהתלמידות תתכוננה בבית לקריאה מדויקת, תלמדנה את הפרשה בבית, ובאמצעות הטלת גורל, תיבחר התלמידה אשר תקרא את הפרשה לפני קהל הנוכחים בזמן הכינוס. בפרשת "יתרו" נהגו התלמידות לפנות לעבר ארון הקודש ועל פי גורל נבחרו שתי תלמידות מכל כיתה לומר את עשרת הדיברות בעל-פה. בסיום כל חומש נערך סיום קטן, ואחת התלמידות קראה את הפסוק האחרון שבחומש ואמרה "חזק" והתלמידות ענו אחריה "חזק חזק ונתחזק", ותלמידה שנייה קראה את פסוק ראשון בחומש הבא (ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט). הכינוס נערך על חשבון שני השיעורים האחרונים ביום שישי. כל כיתה לפי התור הייתה מבצעת מסכת או הצגה, קריאה בפרוזה או בשירה, ובכך שימש הכינוס תמריץ ובימה גם יחד לביטוי של כישרונות מיוחדים שנתגלו בין התלמידות. עם זאת, בכינוסים אלה פרופ' מלצר היה מארח דמויות מיוחדות של סופרים ומשוררים, מורי תנ"ך וידיעת הארץ, קריינים וחזנים. בכינוסים אלה למדו התלמידות לא רק ענייני פרשת השבוע מהתורה, אלא גם את פרקי ההפטרות, פשט ומדרשי חז"ל ופרשנות מגוונת:

[פרופ' מלצר] מחלק את הפרשה לעניינה ומסביר לנו בעזרת מפרשים את העניין החשוב והמעניין בפרשה. דבריו מלבנים לנו דברים ומוסיפים לידיעותינו...
 בכל פרשה לומדים דבר חדש שלא ידענו קודם. אפילו כשחוזרים בכל שנה על אותה פרשה, לומדים בה עניינים נוספים וחדשים (ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט).

הכינוס יוחד ברובו לפרשת השבוע ובחלקו – לענייני דיומא ולשירה בציבור. הכינוס נפתח בשיר "מגן וגן, מכל אילן ציפור, ציפור תשיר לאמור: שבת שלום, שבת שלום ומבורך!"⁴¹ והסתיים בשירו של ביאליק "החמה מראש האילנות נסתלקה, בואו ונצא לקראת שבת המלכה"⁴². בערבי חגים שרו התלמידות את הקנון "ויהודה לעולם תשב, וירושלים לדור ודור". כל כינוס לקראת שבת הסתיים בציון שעת הדלקת נרות שבת ושעת יציאת השבת, ובברכת "שבת שלום" (ארכיון עיריית ירושלים – עלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט).

41 מילים: יעקב דוד קמזון (1900-1980), משורר עברי ישראלי שכתב בעיקר לילדים. על שמו רחוב בשכונת רמת שביירושלים. מנגינה: עמנואל עמירן-פוגצ'וב (1909-1993).

42 ראו: ביאליק, תשכ"ו: שז-שח. השיר "שבת המלכה".

הכינוסים נעשו מרכזיים בחיי בית הספר ונמשכו בהתמדה בלתי פוסקת וקנו להם שם בקרב מורים ומחנכים. הם העשירו את ידיעות התלמידות בתנ"ך והעמיקו אותן, איחדו אותן בעזרת מחשבה הדדית לציבור אחד, השרו עליהן מאווירת החג או השבת הקרבה, והפיחו בהן רגש אהבה עמוק לערכי הרוח של עם ישראל (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

לכל כינוס וכינוס אותה מתכונת, אין מחסירים שלב ואין משנים את הסדר. סדר זה נוטע בנו הרגשה שהכינוס יכון לעד. (ארכיון עיריית ירושלים – חיבור של תלמידות כיתה ח' במלאת כ"ה לכינוסים).

להלן חלק מברכה לקראת השנה החדשה שכתבו תלמידות כיתה ח' והמחנכת הדסה אריאב לפרופ' מלצר:

דברי הנביאים שלימדנו עצורים בעצמותינו ופועמים בנו והם הם הנוטעים בנו נחמה ותקווה בשעה כה מרה, בשעה שהלב הומה ועורג לתקוות בעתיד הרי דברי הנביאים בוקעים את החשיכה ונותנים הד לרגשותינו "עת צרה ליעקב וממנה ייושע". אנו רוחשות לך תודה והוקרה על התאמצותך בשעות העצרת בערבי חגים ושבתות. מה נעימות אותן שעות שכולנו יושבות בצוותא ושומעות מפיו דברי תורה ודברי חז"ל. מי ייתן ותחל שנה וברכותיה. ושתהא השנה שנת ניצחון וגאולה לעם ישראל השרוי בצרה. "וכיתתו חרבותם לאתים ולא יישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה וגר זאב עם כבש (ארכיון עיריית ירושלים – ברכה לשנה החדשה).

יום הולדת הכינוסים

הכינוס הראשון לפרשת השבוע היה בערב חג השבועות, חג מתן תורה. מאז נחוג יום הולדתו שנה בשנה בערב חג השבועות, וכך "זכתה כל תלמידה להשתתף ארבע פעמים בחג הכינוסים". כיתה אחת הכינה תכנית על ענייני החג, וכיתה ח' הכינה תכנית מיוחדת ל"יום הולדת הכינוסים". תכנית זו כללה הגשת מתנת יום הולדת לספריית הכינוסים: ספרי תנ"ך בפירושים למיניהם, קונקורדנציה, ספר האגדה, ספרי מועדים ועוד ועוד. על המתנה חתמו כל התלמידות של הכיתות ה-ח' המשתתפות בכינוסים (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב ברכה משנת תשכ"ח (1968) ועלוני "אורות רוחמה", תשכ"ה-תשכ"ט).

בערב חג השבועות תשכ"ג (1963), למשל, מלאו כ"ה שנים לכינוסי ערבי שבתות וחגים בבית הספר "רוחמה", ולציון חצי יובל זה נערך בבית הספר כנס חגיגי וכנס בוגרות כ"ח מחזוריים שסיימו את בית הספר הזה זה (1339 בוגרות) (ארכיון עיריית ירושלים – מכתב הזמנה משנת תשכ"ג).

סיום

בבית הספר הדתי-לאומי לבנות "רוחמה", אשר הוקם בירושלים בתקופת המנדט הבריטי, ושכן בשכונת "רוחמה", לימדו מורות ומורים ומנהל דתיים-לאומיים. הם חינו את תלמידות בית הספר למחויבות לתורה ולמצוות, למפעל הציוני ולהשכלה כללית, כנהוג בכתי הספר לבנות של "המזרחי", באווירה חמה ותומכת ולא-תחרותית. מוסד זה נתייחד באופיו מבתי הספר האחרים, בזכות אישיותו המיוחדת של המנהל, פרופ' שרגא פייבל מלצר, שהיה מן הבונים הראשונים של בית המקרא שהוקם ביישוב המתחדש, איש הלשון העברית וספרותה ואוהב ארץ ישראל, ובזכות שיתוף הפעולה לה זכה בקרב צוות המורות והמורים בבית הספר ובקרב הורי התלמידות. הפנינה שבכתר העבודה החינוכית במוסד זה הייתה הכינוס הקבוע לתלמידות בית הספר מדי ערב שבת בשבתו, שהיה לאירוע המרכזי במורשת בית הספר (אייזנר, תשל"ד: 121-122).

כינוסים אלה העמיקו את אהבתנו לתורה ולמסורת ואת גאוותנו על העם והארץ ולימדונו אזרחות טובה. הדברים הנלמדים בכינוסים הפכו לנכסי צאן ברזל לנו (ארכיון עיריית ירושלים – עלון "אורות רוחמה", תשכ"ה).

בבית הספר מצאו בנותינו אווירה ביתית והבנה אימהית של המחנכת, ומן הכינוס בערב שבת הביאו מעין נשמה יתרה הביתה, טעם של שבת וחג (ארכיון עיריית ירושלים – ברכת ההורים לרגל סיום מחזור כ"א).

מסורת כינוסי השבת והחג נמשכה עד לסגירתו של בית הספר בשנות השמונים של המאה הקודמת.

רשימת המקורות

מקורות ראשוניים:

ארכיון אוסף פרטי של פרופ' שרגא פייבל מלצר.

ארכיון בית הספר לבנות "רוחמה".

ארכיון עיריית ירושלים.

מקורות משניים:

אייזנר, י' (תשל"ד). לזכרו של פרופ' פייבל מלצר ז"ל. בתוך בית מקרא: כתב עת של החברה לחקר המקרא בישראל

ושל המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה (עמ' 121-122). ירושלים: החברה לחקר המקרא בישראל.

אלבוים-דרור, ר' (תש"ן). החינוך העברי בארץ ישראל (כרך ב'). ירושלים: יד יצחק בן צבי.

בזק ז' (תשמ"ה). הבית ברחוב מלאכי, ירושלים: חמו"ל.

בזק, ז' (תשס"ה). חיים בירושלים, ירושלים: חמו"ל.

ביאליק, ח"נ (תשכ"ו). שירים, תל אביב: הוצאת דביר.

בן אריה, י' (2011). ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט (כרך שלישי). ירושלים: יד יצחק בן צבי.

בן יעקב, מ' (תשע"א). תלמידות ומורות בחינוך הדתי-הלאומי בארץ ישראל: ראשיתה של מכללת אפרתה כמקרה בוחן.

בתוך ל' רוזנברג-פרידמן וי' רקנטי (עורכים), זהות(ת) חמ"ד; מאה שנים לחינוך הציוני-הדתי (עמ' 91-100).

ירושלים: משרד החינוך ויד יצחק בן צבי.

ברוך, מ' (תש"ם). שירים על פיוס ורוגע: על יצירתה הספרותית של רבקה אליצור. ספרות ילדים ונוער, ו', 25-28.

גולדפלם, ד' (תשס"ג). על ספרה של רבקה גלעד, 'חודי לשון', חידות ושעשועים בענייני לשון. מים מדליו, שנתון

המכללה לחינוך על שם ליפשיץ, 239.

וייסמן, ד' (תשס"ב). חנה שפיצר – מנהיגה חינוכית. בתוך ט' כהן וי' שוורץ (עורכים), אישה בירושלים (עמ' 79-89).

רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

חובב, ל' (תשס"ד-תשס"ה). דרכה של רבקה אליצור בעיבוד אגדות חז"ל לילדים. דרך האגדה: ביטאון המרכז להוראת

האגדה, חוברות ז'-ח', עמ' 181-196.

ישראלי, י' (2014). על רחוב דוד ילין בירושלים וסביבותיו – האנשים שמאחורי השמות. במעגלי חינוך, 4, 2-10.

כהן-רייס, א' (תרצ"ד). מזיכרונות איש ירושלים. ירושלים: ראובן מס.

מכללת אפרתה (תשס"ד). עשו חיל באפרתה – פרקים בתולדות מכללת אפרתה: תרפ"ד-תשס"ד. ירושלים: אפרתה –

המכללה האקדמית לחינוך.

מכמן, ב' (תשס"ה). תכנית הלימודים לבתי הספר העממיים של "המזרחי" משנת תרצ"ב: הקשרה ההיסטורי ומאפייניה

החינוכיים. בתוך א' דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש, מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, ספר זיכרון

ליהושע קניאל. (עמ' 199-224). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

מלצר, י' (תשס"ו). בדרך עץ החיים. ירושלים: ארזי החן.

מלצר, פ' (תשס"ג). פרשת השבוע והפטרתה. תל אביב: רשף ומשפחת מלצר.

מלצר, פ' (תשמ"ג). פני ספר תהלים. ירושלים: מוסד הרב קוק.

מלצר, פ' (תשל"ג). חזונו של ביאליק. זר לגבורות. (עמ' 475-486). ירושלים: קריית ספר.

מלצר, פ' (תשט"ו). הזקן מסלבודקה. בתוך צ' קפלן (עורך), הסבא מסלבודקה (עמ' 9-17). תל אביב: אברהם ציוני.

פרס, י' (תרצ"ו). אלה תולדות בית הספר להאציל לבית למל בירושלים. ירושלים: דפוס ארץ ישראל.

פרס, י' (1964). מאה שנה בירושלים, מזכרונות איש ירושלים. ירושלים: ראובן מס.

קסל, ר' (2014). מאה שנים של ידידות. מקור ראשון, מוסף "שבת", 25 באפריל 2014.

רובינשטיין, ד' (2006). בצד הלא נכון של דרך יפו. הארץ, 25 במאי 2006.
רוזנסון, י' (תשע"א-תשע"ב). עברית, שבת וציונות דתית – על ביקור ביאליק בוילנה בחורף תרצ"ב. מים מדליו (הלשון העברית בהקשריה), 22-23, 359-377.
רוזנסון, י' (תשע"ב). הרב פראנק: הערכה, זיכרון, מחקר. 'גאון ההוראה' אחרי 50 שנה: היסטוריה, הגות, ריאליה; קובץ מחקרים בעקבות יום העיון במכללת אפרתה על הרב צבי פסח פראנק זצ"ל (עמ' 7-17). ירושלים: אפרתה.
רינות, מ' (תשל"ב). חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק. ירושלים: חמו"ל.
רפאל, י' (תשס"א). אנציקלופדיה של הציונות הדתית (כרך ו'). ירושלים: מוסד הרב קוק.
רשף, ש' ודרור, י' (תשנ"ט). החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
תדהר, דוד (תש"ז-תשל"א). אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו: דמויות ותמונות. תל אביב: ספריית ראשונים.

